

Przemysław Gąsiorek

ŚWIADOMOŚĆ A DZIAŁALNOŚĆ

Rozwój odzwierciedlenia psychicznego w kulturowo-historycznym ujęciu A. N. Leontjewa

Wprowadzenie

Aleksy Nikołajewicz Leontjew jest jednym (obok L. S. Wygotskiego i A. R. Łurii) z twórców kulturowo-historycznego nurtu w psychologii. Pierwsze prace Wygotskiego, które zapoczątkowały ów sposób analizy procesów psychicznych człowieka, pojawiły się w Rosji Radzieckiej już na początku lat dwudziestych XX wieku. Myśl ta nie straciła jednak na popularności, co widać we wzrastającym zainteresowaniu nią wśród współczesnych naukowców zarówno w Polsce, jak i na Zachodzie¹. Główna kwestia poruszana w pracach powyższych badaczy dotyczy powstania i rozwoju świadomości. Oryginalność tego ujęcia polega na ukazaniu dynamicznych zmian zachodzących między podstawowymi elementami konstytuującymi świadomość: między tym, co naturalne, a tym, co społeczno-kulturowe, między sferą emocji i poznania. To szczególne podejście do problemu psychiki człowieka umożliwia prześledzenie jej rozwoju, począwszy od rudymenarnych form odzwierciedlenia psychicznego, aż po charakterystyczne dla ludzkiej świadomości „wyższe czynności psychiczne”².

¹ L. S. Wygotski, *Kryzys siódmego roku życia; tenże, Wczesne dzieciństwo; tenże, Zabawa i jej rola w rozwoju psychicznym dziecka*, [w:] A. Brzezińska, P. Czub, G. Lutomski, B. Smykowski (red.), *Dziecko w zabawie i świecie języka*, Zys i S-ka, Poznań 1995.

² M. Tyszkowa, *Kierunek kulturowo-historyczny w psychologii rozwojowej*, [w:] *Człowiek i społeczeństwo*, cz. III, Poznań 1987.

Wymienieni wyżej przedstawiciele nurtu kulturowo-historycznego poruszali w swych pracach odmienne aspekty rozwoju odzwierciedlenia psychicznego: Wygotski³ koncentrował się na funkcjach mowy w kształtowaniu świadomości, Łuria⁴ na jej neuroanatomicznych uwarunkowaniach, a Leontjew⁵ na relacjach istniejących między świadomością a zachowaniem człowieka.

Interesująca nas tutaj koncepcja Leontjewa opiera się na, wykorzystywanym już przez Wygotskiego⁶, pojęciu działalności (*diejatielnost'*). Leontjew jednak rozwija znaczenie owego pojęcia, czyniąc je podstawowym instrumentem analizy życia ludzkiego. Nie sposób zatem rozumieć działalności w taki sposób, jaki przedstawiają behawioryści zachowanie człowieka. Dla powyższego autora termin ten odnosi się zarówno do fizycznych aspektów zachowania, jak i odzwierciedlenia psychicznego:

[...] jest to jednostka życia upośredniona odzwierciedleniem psychicznym, którego realna funkcja polega na tym, iż daje ono podmiotowi orientację w świecie przedmiotowym⁷.

Odzwierciedlenie psychiczne konstituuje się bowiem w trakcie powstawania i rozwoju działalności, a działalność tworzy się wraz z zaistnieniem odzwierciedlenia psychicznego. Występujące między nimi zależności są na początku ontogenezy stosunkowo proste, a wraz z postępowaniem rozwoju stają się coraz bardziej złożone. Najważniejsze dla rozwoju świadomości jest nałożenie się wzajemne obu tych zjawisk. Moment, w którym stają się one (do pewnego stopnia) tożsame, to początek całkowicie nowej formy działalności i psychiczności, zwanej przez Leontjewa działalnością psychiczną⁸.

Artykuł niniejszy ma na celu zrekonstruowanie kolejnych, wymienionych przez Leontjewa, faz rozwoju psychiki człowieka w powiązaniu z współwystępującymi wraz nimi formami działalności. Zostanie

³ L. S. Wygotski, *Wybrane prace psychologiczne*, PWN, Warszawa 1971; tenże, *Narzędzie i znak w rozwoju dziecka*, PWN, Warszawa 1978.

⁴ A. R. Łuria, *Zaburzenia wyższych czynności korowych wskutek ogniskowych uszkodzeń mózgu. Wprowadzenie do neuropsychologii*, PWN, Warszawa 1967; tenże, *Podstawy neuropsychologii*, PZWL, Warszawa 1976.

⁵ A. N. Leontjew, *O rozwoju psychiki*, PWN, Warszawa 1962; tenże, *Działalność a osobowość*, [w:] J. Reykowski, O. W. Owczynnikowa, K. Obuchowski (red.), *Studia z psychologii emocji, motywacji i osobowości*, Ossolineum, Wrocław 1977.

⁶ L. S. Wygotski, *Kryzys siódmego roku życia*, dz. cyt.; tenże, *Wczesne dzieciństwo*, dz. cyt.; tenże, *Zabawa i jej rola w rozwoju psychicznym dziecka*, dz. cyt.

⁷ A. N. Leontjew, *Diejatielnost', soznanije, licznost'*, Moskwa 1975, s. 81-82, za: M. Tyszkowa, *Kierunek kulturowo-historyczny w psychologii rozwojowej*, dz. cyt., s. 61.

⁸ Zob. W. F. Petrenko, *Szkola A. N. Leontjewa w siemantycznym prostranstwie psychologicznej myśli*, [w:] A. E. Wojskunska, A. N. Żdan, O. K. Tichomirowa (red.), *Tradycji i perspektywy diejatielnostnawa podchoda w psychologii*, Smysl, Moskwa 1999.

zatem przedstawione: rudymentarne odzwierciedlenie psychiczne i operacje, świadomość i działania, samoświadomość i działalność podmiotu.

Operacja i jej odzwierciedlenie w rudymentarnej psychice

Operacja, jako pierwsza i rudymentarna jednostka działalności człowieka, pojawia się już na początku rozwoju ontogenetycznego i dominuje w nim do wieku przedszkolnego. Jest efektem rozwoju reakcji organizmu na zaistniałą frustrację potrzeb. Na początku ontogenezy potrzeby człowieka nie posiadają sztywno zakodowanego przedmiotu swego zaspokojenia, co sprawia, że wywołana niezaspokojeniem ich aktywność ustaje wraz z odnalezieniem w otoczeniu jakiegokolwiek przedmiotu znoszącego uciążliwą depryzację⁹. Między potrzebą a przedmiotem wytwarza się wówczas specyficzna relacja, której przyczyną jest szczególne uwrażliwienie jednostki na bodźce płynące od owego przedmiotu. Jak pisze Leontjew:

[...] nie tylko oddziaływanie danego bodźca zaczyna wywoływać określoną reakcję, [...] ale i odpowiednia potrzeba teraz jak gdyby „rozpoznaje siebie” w danym przedmiocie-bodźcu, konkretyzuje się w nim i wywołuje aktywne poszukiwanie go¹⁰.

Powstaje tu relatywnie trwały stan utożsamienia się potrzeby z przedmiotem, który Leontjew nazywa uprzedmiotowieniem potrzeby. Jest to specyficzna „płaszczyzna”, która łączy element podmiotowy (potrzeba) ze środowiskowym (przedmiot). „Skonkretyzowana” w przedmiocie potrzeba tworzy motyw, który staje się warunkiem zaistnienia działalności. Pojawienie się bądź kontynuowanie działalności jest więc zawsze równoznaczne z obecnością motywu, a brak przejawów działalności świadczy o jego zaniknięciu:

[...] działalnością nazywamy proces wzbudzony i ukierunkowany przez motyw, a więc przez to, w czym uprzedmiotowiona jest ta czy inna potrzeba¹¹.

Motyw o tyle jednak może wzbudzić proces działalności, o ile będzie w stanie odzwierciedlić przedmiot, który zaspokaja potrzebę. Aby powstał motyw, konieczne jest więc istnienie psychiki, zachowującej w sobie obraz fragmentu otoczenia. Obraz ten nie ma nigdy charakteru obiektywnego, lecz jest tzw. „subiektywną postacią” przedmiotu. Jest to „wypadkowa” dwóch determinant: pobudzeń pochodzących od „nieza-

⁹ A. N. Leontjew, *Działalność a osobowość*, dz. cyt., s. 27.

¹⁰ A. N. Leontjew, *O rozwoju psychiki*, dz. cyt., s. 14.

¹¹ A. N. Leontjew, *Działalność a osobowość*, dz. cyt., s. 26.

spokojonej” potrzeby i bodźców pochodzących z otoczenia. Percepcja przedmiotu nie dokonuje się bowiem na zasadzie prostego sumowania dochodzących do niego bodźców, lecz jest specyficzną zintegrowaną konstelacją wrażeń. Zawarty w psychice obraz przedmiotu odzwierciedla wówczas jedynie te jego cechy, które są ważne dla podmiotu.

Zmiany w środowisku wymuszają na jednostce rozwój operacji, a w związku z tym także i odzwierciedlenia psychicznego. W labilnych warunkach, aby obraz przedmiotu mógł być użyteczny, musi nabrać charakteru bardziej „schematycznego”. Musi on stać się na tyle ogólny, aby mógł zostać wykorzystany w różnorodnym otoczeniu. Operacje zostają w ten sposób upośrednione obrazem psychicznym o charakterze uogólnionym.

Gdy np. mamy dwa jakiegokolwiek przedmioty A i B, posiadające cechy: a, b, c, d i m, n, o p, to dla powstania obrazu jest niezbędne, aby te poszczególne cechy wystąpiły jako tworzące dwie różne jedności (A i B), czyli trzeba, aby ich zróżnicowanie nastąpiło właśnie pod tym względem. Oznacza to również, że przy powtórzeniu danych oddziaływań obok innych jeszcze uprzednio wyodrębniona jedność ich winna być spostrzegana jako ten sam przedmiot. Wobec nieuniknionej jednakże zmienności środowiska i warunków samego spostrzegania jest to możliwe jedynie w tym przypadku, gdy powstały obraz przedmiotu będzie o b r a z e m u o g ó l n i o n y m¹².

W trakcie realizowania potrzeb ma miejsce nie tylko dalsze doskonalenie obrazu przedmiotu, który jest celem operacji, ale także odzwierciedlanie relacji zachodzących między nim a pozostałymi elementami otoczenia. Uogólnienie obrazu przedmiotu postępuje więc wraz z uogólnieniem sytuacji, w których przedmiot występuje (relacji między przedmiotami):

[...] powstaje nie tylko odzwierciedlenie poszczególnych przedmiotów, ale i ich stosunków (sytuacji). [...] Teraz przeniesienie operacji jest przeniesieniem nie tylko na zasadzie podobieństwa przedmiotów, z którymi związana była dana operacja, lecz i na zasadzie podobieństwa stosunków, związków między przedmiotami, którym ona odpowiada (np. gałąź – owoc)¹³.

Tworzące się na tym poziomie uogólnienia celu i warunków operacji dalekie są jeszcze od wyabstrahowanych form odzwierciedlenia, powstających w późniejszym rozwoju ontogenetycznym. *Sens biologiczny*, leżący u podstaw odzwierciedlenia operacji, nadaje obrazowi psychicznemu charakter ściśle subiektywny¹⁴. Na tym poziomie rozwoju działalności odzwierciedlenie psychiczne podmiotu nie posiada

¹² A. N. Leontjew, *O rozwoju psychiki*, dz. cyt., s. 38 (podkr. – P. G.).

¹³ Tamże, s. 48-49.

¹⁴ Tamże, s. 53-54, 71-72.

zdolności przyjmowania perspektywy innej niż własna, a otoczenie (także ludzie) jest tu odzwierciedlane głównie w jej aspektach fizycznych.

Ten szczególny element i tę stronę działalności, które odpowiadają warunkom, w jakich występuje wywołujący działalność przedmiot, będziemy nazywać *o p e r a c j ą*;

[...] z jednej strony występują powiązane ze sobą cechy, charakterystyczne dla tego przedmiotu, na który skierowana jest działalność, a z drugiej strony występują cechy przedmiotów, określające sam sposób działalności, tj. operację¹⁵.

W operacjach trudno wyizolować to, „co spostrzegane”, od tego, „co przeżywane”, i tego, „co wykonywane”. W tym okresie życia człowieka dominuje bowiem, jak twierdzi Wygotski¹⁶, „inteligencja praktyczna” i „myślenie w działaniu”. W owej „jedności sensoryczno-afektywno-motorycznej” jednocześnie zachodzą procesy: uogólnienia i różnicowania, syntezy i analizy. Wszelkie doświadczenia są tu utrwalane w postaci prymitywnej pamięci obrazowej i nawyków ruchowych. Rozwiązywanie sytuacji problemowych dokonuje się natomiast w oparciu o odruchy wrodzone, zachowania nabyte w uprzednim doświadczeniu lub w toku przypadkowych prób ruchowych¹⁷. Operacje są więc tą formą działalności, która ze względu na swój biologiczny charakter jest wspólna ludziom i zwierzętom¹⁸.

Działanie i jego odzwierciedlenie w świadomości

Człowiek od początku swego życia rozwija się w warunkach, które w istotny sposób różnią się od naturalnego środowiska życia zwierząt. Otoczenie to jest bowiem w ogromnej swej części przekształcone przez współpracujących ze sobą ludzi. Zdolność do podejmowania współpracy z innymi to podstawa nowej formy działalności podmiotu, jaką jest działanie. Jednostka, podejmując działanie, wchodzi w strukturalne powiązania z działaniami innych ludzi, które jako całość, tworzą działalność społeczną. Działalność społeczna jest to zatem upośredniony przez działania innych ludzi sposób realizacji potrzeb zaangażowanych weń jednostek, a działanie to forma indywidualnej działalności, która stanowi jeden z wielu strukturalnych elementów działalności społecznej. Działanie jest więc określoną rolą i funkcją, którą jednostka podejmuje w działalności społecznej.

¹⁵ Tamże, s. 31 (podkr. – P. G.).

¹⁶ L. S. Wygotski, *Narzędzie i znak w rozwoju dziecka*, dz. cyt.

¹⁷ A. N. Leontjew, *O rozwoju psychiki*, dz. cyt., s. 35-39.

¹⁸ Tamże.

Ludzka działalność nie istnieje inaczej niż w postaci działania czy łańcucha działań¹⁹.

Aby właściwie zrealizować własne działanie, człowiek musi jednak posiadać zdolność reagowania wbrew swym podstawowym instynktownym tendencjom, gdyż cel działania nie musi być zgodny z sensem biologicznym. Warunkiem powstania działania jest rozpad biologicznie uwarunkowanej „jedności” („sensoryczno-motoryczno-afektywnej”) potrzeby i przedmiotu. Udział w działalności społecznej wymaga od jednostki postawienia wyraźnej cezurę pomiędzy własną działalnością a przedmiotem, ku któremu jest ona skierowana²⁰. Rozbieżność tę dobrze obrazuje przedstawiony przez Leontjewa przykład polowania. Zadanie, jakie ma w nim do wypełnienia naganiec, wymaga od niego podjęcia działania, które oddała konkretny cel przedmiotowy i związaną z nim możliwość zaspokojenia głodu. Choć jest to zachowanie całkowicie niezgodne z sensem biologicznym, w warunkach społecznych posiada ogromne znaczenie:

[Podział pracy powoduje, iż – P. G.] to, na co skierowane są dane procesy działalności, nie pokrywa się zatem z tym, co je pobudza [...] jedno i drugie występuje oddzielnie. Procesy takie [...] nazywać będziemy działaniami. Można powiedzieć np., że działalnością naganie jest polowanie, płoszenie zaś zwierzęny jego działaniem²¹.

Przejęcie z poziomu operacji do działań²² jest więc zależne w istotny sposób od przekształceń w uprzedmiotowieniu potrzeb, czyli w motywach działalności podmiotu. Transformacja tej sfery życia człowieka jest możliwa jedynie wtedy, gdy istotne z punktu widzenia społecznego cele działalności staną się strukturalnym elementem jego motywu. Podmiot, podejmując działanie (lub cały jego szereg – „łańcuch”), z jednej strony sam włącza się w system działań społecznych, a z drugiej musi umieć „włączyć je w siebie” – pomiędzy swą potrzebę i przedmiot. Dzięki temu poprzez swe działania realizuje on działalność całej społeczności, a ta z kolei realizuje jego indywidualną działalność.

¹⁹ A. N. Leontjew, *Działalność a osobowość*, dz. cyt.

²⁰ A. N. Leontjew, *O rozwoju psychiki*, dz. cyt., s. 55.

²¹ Tamże, s. 66.

²² Przejęcie to nie oznacza zaniknięcia operacji jako formy realizacji działalności. W sposób dialektyczny zostaje ona zanegowana i podporządkowana działaniu jako wyższej strukturalnie jednostce: „[...] działanie podmiotu nie może nie uwzględniać [obiektywnie istniejącej przedmiotowej sytuacji]. Dlatego obok aspektu intencjonalnego (co trzeba osiągnąć) działanie ma też aspekt operacyjny (jak, w jaki sposób można to osiągnąć), który wyznaczony jest nie przez sam cel jako taki, lecz przez obiektywnie przedmiotowe warunki jego osiągnięcia. [...] dokonujące się działanie odpowiada zadaniu; zadanie to właśnie cel dany w określonych warunkach (A. N. Leontjew, *Działalność a osobowość*, dz. cyt., s. 11); sposoby realizacji działania nazywam operacjami” (tamże, s. 12).

Wprowadzenie działalności społecznej w strukturę motywu wywołuje więc radykalną zmianę w odzwierciedleniu psychicznym. „Sens biologiczny” ustępuje miejsca „sensowi rozumnemu”, który odtąd staje się podstawową jednostką odzwierciedlenia psychicznego, przybierającego dalej kształt świadomości. Zawarty w świadomości obraz struktury działalności społecznej staje się bowiem pryzmatem, poprzez który podmiot postrzega otoczenie, działania innych osób, a także siebie i własne potrzeby.

Aby człowiek mógł przyjąć funkcję naganiacza, jest rzeczą niezbędną, aby działania jego znalazły się w stosunku wiążącym rezultat tychże z rezultatem końcowym działalności zespołowej; jest rzeczą niezbędną, aby stosunek ten był subiektywnie przez niego odzwierciedlony, by stał się on „istniejącym dla niego”; trzeba, mówiąc innymi słowy, aby sens jego działań został przez niego samego odkryty, aby był przez niego uświadomiony. Uświadomienie sobie sensu działania dokonuje się w formie odzwierciedlenia jego przedmiotu jako *ś w i a d o m e g o c e l u*²³.

Podmiot przejmując zatem punkt widzenia „podmiotu zbiorowego” za własny, a cel działalności społecznej staje się celem jego indywidualnej działalności²⁴. Dzięki temu jednostka ma dostęp do obiektywnych (tzn. posiadających istotne i stałe znaczenie dla społeczności) cech przedmiotów. Świadomość, ze względu na swój obiektywny charakter, jest więc w dużym stopniu niezależna od labilnych somatycznych pobudzeń pojawiających się w jednostce. Struktura obrazu psychicznego w niej odzwierciedlonego musi być na tyle trwała i ogólna zarazem, aby mimo zmian zewnętrznych i wewnętrznych, została zachowana interspsychiczna koherencja działań w działalności społecznej.

Odzwierciedlenie świadome [...] jest odzwierciedleniem rzeczywistości przedmiotowej w oderwaniu od aktualnego ustosunkowania się podmiotu do rzeczywistości, tj. odzwierciedleniem, wyodrębniającym jej obiektywne, stałe cechy. [...] W świadomości obraz rzeczywistości nie zlewa się z przeżyciem podmiotu; w świadomości to, co odzwierciedlane, występuje jako „coś przedstawionego” podmiotowi²⁵;

Osobnicza świadomość człowieka możliwa jest jedynie w warunkach istnienia świadomości społecznej²⁶.

Uzyskanie tak stabilnego odzwierciedlenia rzeczywistości jest możliwe przy użyciu języka, dzięki któremu tworzy się świadomość.

²³ A. N. Leontjew, *O rozwoju psychiki*, dz. cyt., s. 71-72 (podkr. – P. G.).

²⁴ Tamże, s. 72.

²⁵ Tamże, s. 60.

²⁶ Tamże, s. 79.

Spełnia on bowiem podstawowe warunki potrzebne do zaistnienia obrazu działalności społecznej: (1) podtrzymuje subiektywną sensowność; (2) zachowuje obiektywne znaczenie; (3) jest względnie stabilny. Dzięki swym strukturalnym i funkcjonalnym właściwościom, może on tworzyć obiektywną świadomość społeczną, a także organizować odzwierciedlenie psychiczne poszczególnych członków społeczeństwa:

Obraz świadomy, wyobrażenie, pojęcie mają podłoże zmysłowe. Jednakże świadome odzwierciedlenie rzeczywistości nie jest tylko jej zmysłowym przeżywaniem. Już proste spostrzeganie przedmiotu jest nie tylko jego odzwierciedleniem jako przedmiotu posiadającego kształt, barwę itd., ale zarazem jako czegoś posiadającego określone obiektywne i stałe znaczenie (np. pokarm, narzędzia). Musi zatem istnieć odrębna forma świadomego odzwierciedlania rzeczywistości, jakościowo różna od bezpośrednio zmysłowej formy odzwierciedlenia psychicznego, właściwego zwierzętom. [...] Formę tę stanowi język, który – według Marksa – jest „praktyczną świadomością” ludzi. Toteż świadomość jest nieoddzielna od języka²⁷.

Wraz z pojawieniem się świadomości, już nie tyle konkretny przedmiot, ale słowo, jako podstawowa jednostka strukturalna języka, staje się celem ukierunkowującym działalność. Słowo bowiem zawiera „pojęcie” zewnętrznej rzeczywistości, jej „wyobrażenie”²⁸. Jakość odzwierciedlenia szeroko pojętego milieu zależy więc bezpośrednio od zawartej w świadomości społeczności i podmiotu struktury pojęciowej. Ta zaś tworzy wiedzę, która jest aktualnym obrazem rzeczywistości, jaki jest odzwierciedlony w świadomości:

Świadomość jest odzwierciedleniem rzeczywistości, załamującej się jak gdyby w pryzmacie wypracowanych społecznie znaczeń językowych, wyobrażeń, pojęć²⁹.

Samoświadomość i działalność podmiotu

Gwałtowne przeobrażenia biologiczne wieku dorastania, jak też poszerzający się w tym okresie krąg dostępnych obszarów społeczno-kulturowych sprawiają, iż w życiu dorastającego człowieka pojawia się wiele nowych potrzeb i motywów. Nowe potrzeby, domagając się uprzedmiotowienia, wywołują niezwykle uciążliwe niespecyficzne pobudzenie, a nowe motywy są realizowane w sprzecznych z dotychczasowymi działanościami społecznych. Sytuacja ta staje się przyczyną

²⁷ Tamże, s. 77.

²⁸ A. N. Leontjew, *Działalność a osobowość*, dz. cyt., s. 11, 77.

²⁹ A. N. Leontjew, *O rozwoju psychiki*, dz. cyt., s. 79.

wielu interpsychicznych i intrapsychicznych konfliktów. Jednostka stoi więc przed wyborem jednej z dwóch alternatywnych możliwości: zaangażowania w jeden rodzaj działalności społecznej i uzyskania psychicznej integralności przy niezaspokojonej określonej liczbie potrzeb lub zrealizowania własnych potrzeb poprzez podjęcie wielu różnorodnych działalności przy utracie integralności psychicznej. Wzmagająca się frustracja prowadzi jednostkę ku trzeciemu rozwiązaniu, które jednak przekracza „logikę” świadomości, powodując w niej strukturalne przekształcenia.

Konieczność ta [przebudowy świadomości – dop. P. G.] jest skutkiem faktu, że im bardziej rozszerzają się związki podmiotu ze światem, tym bardziej krzyżują się one wzajemnie. [...] Realna sytuacja psychologiczna wynikająca z krzyżujących się związków podmiotu ze światem [...] wymaga od niego orientacji w systemie tych związków. Innymi słowy, odzwierciedlenie psychiczne, świadomość nie może już kierować tylko tymi czy innymi działaniami podmiotu, musi także odzwierciedlać hierarchię ich związków, proces zachodzącego podporządkowywania i zmian w podporządkowaniu motywów. A to wymaga specyficznych wewnętrznych zmian świadomości³⁰.

Mimo iż poznanie własnych związków ze światem jest w pewnym stopniu uzyskaniem wiedzy na temat samego siebie, to jednak nie jest to wszystko, co można powiedzieć na temat człowieka i co on sam potrafi odkryć. Czym innym jest „wiedza o sobie”, a czym innym „świadomość siebie”. Pierwsza z nich, ze względu na swą społeczną funkcję, ma charakter statyczny, druga natomiast jest zjawiskiem procesualnym. Zawarta w świadomości wiedza służy samoświadomości za narzędzie pośredniczące w procesie uświadamiania „realnego życia podmiotu”.

Tak jak i wszelkie poznanie, poznanie siebie zaczyna się od wyodrębnienia zewnętrznych, powierzchownych własności i jest rezultatem porównywania, analizy i uogólnienia, wyodrębnienia tego, co istotne. Lecz świadomość jednostki nie jest tylko wiedzą, nie jest jedynie systemem przyswojonych znaczeń, pojęć, właściwy jest jej wewnętrzny ruch odzwierciedlający ruch w realnym życiu podmiotu, w stosunku do którego pełni rolę pośredniczącą. [...] tylko w tym ruchu wiedza uzyskuje swe odniesienie do obiektywnego świata i swą zdolność oddziaływania. Nie inaczej wygląda sprawa wówczas, gdy obiektem świadomości są własności, cechy charakterystyczne, działania czy stany samego podmiotu: w tym wypadku także należy rozróżniać wiedzę o sobie i świadomość siebie³¹.

³⁰ A. N. Leontjew, *Działalność a osobowość*, dz. cyt., s. 40-41.

³¹ Tamże, s. 51.

Podstawowym zadaniem samoświadomości jest więc poznanie, za pośrednictwem systemów pojęć zawartych w świadomości, fundamentalnego dla indywidualnej działalności podmiotu motywu sensotwórczego, który zintegruje jego rozproszone działania.

Człowiek stoi przed „zadaniem nadania podmiotowego sensu”, ale zadanie to nie rozwiąże się samo, potrzebna jest szczególnego rodzaju praca wewnętrzna [...] ³².

[...] uświadomienie sobie tego motywu w postaci pojęcia, idei zachodzi nie w sposób samoczynny, lecz możliwe jest dzięki aktywnej pracy świadomości jednostki, w wyniku której podmiot jest w stanie przełamać swój świat wewnętrzny przez system przyswojonych sobie znaczeń, pojęć ³³.

Hierarchizacja motywów przez indywidualny motyw sensotwórczy nadaje działaniom człowieka niepowtarzalny charakter. Mimo iż indywidualna działalność jednostki nadal realizuje się poprzez „łańcuch” działań zawarty w działalności społecznej, ogólna struktura działań jest odbiciem niepowtarzalnego „ja” podmiotu ³⁴:

[Różnica w świadomości siebie jako „ja” między ludźmi – dop. P. G.] nie leży w wiedzy o swych indywidualnych cechach, lecz w uświadomieniu sobie własnego miejsca w systemie stosunków społecznych. Świadomość własnego „ja” nie jest też niczym innym ³⁵.

Zakończenie

Powyższa rekonstrukcja koncepcji A. N. Leontjewa ukazuje, jak złożony jest proces powstania i rozwoju odzwierciedlenia psychicznego, zanim przyjmie ona kształt świadomości czy ostatecznie samoświadomości. Ta ostatnia, najdoskonalsza postać odzwierciedlenia psychicznego tworzy się w wyniku swoistego „nabudowania” na poprzednich

³² Tamże, s. 37.

³³ Tamże, s. 46.

³⁴ Podobną charakterystykę najwyższych osiągnięć rozwojowych przedstawia E. H. Erikson (1995, s. 265; L. Witkowski, *Rozwój i tożsamość w cyklu życia. Studium koncepcji Erika H. Eriksona*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1989, s. 45), który uważa, iż człowiek funkcjonujący na poziomie etosu etycznego może zachowywać się podobnie jak osoba z niższych poziomów (np. moralnego), lecz powody i cele obu osób nie będą tożsame. Jako pierwszy zjawisko to dostrzegł Kurt Lewin, na którego powoływał się L. S. Wygotski (L. S. Wygotski, *Wybrane prace psychologiczne*, dz. cyt., s. 74): „dwa procesy jednakowe lub podobne pod względem fenotypowym mogą okazać się zupełnie odmienne w sensie przyczynowo-dynamicznym i odwrotnie dwa procesy, które pod względem przyczynowo dynamicznym są bardzo bliskie, mogą okazać się odmienne, jeśli wziąć je od strony fenotypowej”.

³⁵ A. N. Leontjew, *Działalność a osobowość*, dz. cyt., s. 52.

formach psychicznych, które nie zanikają, lecz konstytuują formę wyższą. Świadomość nie stanowi więc „płaszczyzny”, lecz systemową strukturę, której elementy współdziałają ze sobą. Podczas analizy nie chodzi o ich „kawałkowanie”, lecz o wykrycie istniejących między nimi zależności. Taki sposób analizy, według Leontjewa³⁶, nie podważa rzeczywistości i nie mówi o różnych procesach, lecz o różnych płaszczyznach abstrakcji.

Podobne relacje występują pomiędzy kolejno pojawiającymi się w ontogenezie poszczególnymi stadiami rozwoju działalności. Są to, jak widzieliśmy, zależności niemalże izomorficzne, gdyż kształt obiektywnej struktury działalności w ścisły sposób determinuje formę odzwierciedlenia rzeczywistości. Dla Leontjewa odzwierciedlenie psychiczne nie jest bezpośrednią przyczyną powstania „wyższych przejawów życia ludzkiego”. Świadomość i samoświadomość jedynie pośredniczą w procesie ich powstania i rozwoju:

Procesu tego nie da się oddzielić od rozwoju świadomości, samoświadomości, lecz świadomość nie stanowi jego pierwotnej podstawy, świadomość pełni tu jedynie rolę pośredniczącą i [...] podsumowuje ów proces³⁷.

Ujęcie powyższe demaskuje także kognitywistyczną wizję człowieka, którego rozwój próbuje się ograniczyć jedynie do sfery poznawczej, podczas gdy w świetle tej koncepcji związany jest on ściśle ze zmianami w obiektywnej strukturze działalności.

Warto również podkreślić doniosłą rolę świadomości i samoświadomości w jakościowych przekształceniach w funkcjonowaniu człowieka. Dzięki nim posiada on szansę przejścia od człowieka tworzego przez świat, niejako człowieka „przedmiotu”, do człowieka twórcy, podmiotu, wykorzystującego otrzymane narzędzia kulturowe do kreatywnego przekształcania rzeczywistości, do twórczego adaptowania się do niej.

To specyficzne ujęcie rozwoju człowieka pozwala umiejscowić koncepcję Leontjewa obok teorii E. H. Eriksona, A. Giddensa, M. Heideggera czy L. Kohlberga. Wszystkie one ukazują złożony i specyficzny wpływ otoczenia na człowieka. Kategoria działalności wyraża bowiem ideę podobną do trudno przekładalnego terminu etologów niemieckich *Umwelt*. Oba te pojęcia próbują bowiem przełamać tradycyjną antynomię podmiot – przedmiot i skonceptualizować swoistą jedność środowiska otaczającego dany organizm i tego, które jest wewnątrz niego³⁸.

³⁶ Tamże, s. 12.

³⁷ Tamże, s. 26.

³⁸ E. H. Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, W. W. Norton & Co., New York – London 1986, s. 25, 233; L. Witkowski, *Rozwój i tożsamość w cyklu życia...*, dz. cyt., s. 208-210.